

AUGUST CESAREC U KNJIŽEVNOSTI I REVOLUCIJI

MARIN FRANIČEVIĆ

AUGUST CESAREC bio je čitavog svog života jednako književnik kao i revolucionar. Linija njegova razvoja na jednom i drugom području ide paralelno. Jer je, ne samo pišući svoje propagandno-borbene tekstove nego i stvarajući značajna beletristička književna djela, zapisujući krvlju svoje, često mucave stihove, bio i ostajao dosljedan borac i revolucionarni radnik. Još od dačkog štrajka 1912. godine i prvih demonstracija, pa sve do tragične smrti 1941, Cesarec na ovaj ili na onaj način aktivno i praktički sudjeluje u pokretu i često je u prvim borbenim linijama. Ali kroz čitavo to vrijeme on svoju revolucionarnost ipak ostvaruje u prvom redu pisanjem, jednako publicistikom kao i beletristikom. No tu se i otvara problem i začinje drama: drama pisca kojega baš taj beskompromisni revolucionarni stav ponekad dovodi do literarnih nedosljednosti, kao što mu i literarna usmjerenost smeta u potpunijem izvršavanju sebe kao revolucionara. Ilija Koren, za koga Cesarec vezuje mnoge autobiografske elemente, na jednom mjestu u *Bjeguncima* govori Višnjiću: »Zašta sam ja rođen, koji mi je poziv...? Eto, Buljuz me šalje na periferiju, da tamo radim među radnicima... A zapravo, mogu li ja to, dok se, premda razdiran sa stotinu duševnih centara, koji me privlače, nalazim ipak sam na nekoj još periferiji i sam ne znam, gdje mi je pravi centar, da se onda oko njega zavrtim bijesno i potpuno?... Da, u tome sigurno ima mnogo i toga, da tražim neko svoje vlastito rješenje cijele te krize, a ne samo da poput Buljuza poprimim gotovu već nauku, gotove ideje!... To u meni progovara artist, koji se ne može vezati na dogme i kojemu je disciplina, odnosno politika, koju traži borba, možda smrt... Ili to nije tako i ja bih se bez štete po artista mogao baciti u borbu... zaći – kao što Buljuz reče – na gradsku periferiju...? To treba riješiti, s time treba doći na čistu...« (*Bjegunci*, Zagreb, 1950, str. 171–172). Ne radi se, dakle, samo o tome da Cesarec između jedne i druge akcije, između jednog i drugog hapšenja, između sklanjanja pred policijom i tamnice nije imao dovoljno vre-

mena ni mogućnosti koncentracije, što se obično ističe i u napisima o književnosti za vrijeme NOB-a, nego o nečem mnogo kompleksnijem i dubljem. U poznatoj frazi da književnost kao i revolucija traži čitava čovjeka ima, dakako, mnogo istine, ali nam ona u konkretnim slučajevima obično malo što objašnjava. Prikazujući Lenjinu i Dostojevskoga kao »dva pola ruskoga antiimperijalizma« (»Književna republika«, 1924), Cesarec je pisao o Lenjinu: »Ako ne bijaše umjetnikom stih, glazbe ili boje, bio je umjetnikom – umjetnikom revolucije... Prezirajući revolucionarni dilentantizam, Lenjin je revoluciju i oružani ustanak pretvorio u stvaralački napon, po intenzitetu jednak svakom stvaralačkom naponu... bijaše veći umjetnik no iko... stvarao je stvarne, žive ljude.« Lenjin je zaista kao revolucionar bio stvaralac i umjetnik, građen euklidovski od čvrste građe i, uza svu svoju genijalnost, uvijek kristalno jasan i jednostavan kao i njegovo djelo. Ali književnost i revolucija su dvije različite forme ljudske aktivnosti, pa je književnik-revolucionar po tome ipak nešto drugo. I on, dakako, može biti sasvim cjelovita, monolitna ličnost, dosljedan i kao pisac i kao revolucionar. Rekao bih čak na dva načina: ostavši uvijek i u svakoj situaciji pisac koji je prihvatio revoluciju svim svojim bićem i za nju se bori do kraja, naravno, kao umjetnik; ili pak, prihvativši paralelno i književnost i revoluciju, javlja se naizmjenice kao pisac koji je sav u literaturi i koji kroz nju gleda na revoluciju, i kao revolucionar koji u datom momentu revoluciji daje svega sebe kao i svaki drugi revolucionar. Ali Cesarec koji se, tako reći, rodio kao pisac a živio kao revolucionar u jednom zaista pasjem vremenu, htio je, osjećao je potrebu da u isto vrijeme bude jedno i drugo. Tim su ga putem stvarnost i nesvakidašnja ljubav prema čovjeku vodile još od djetinjstva. Odrastavši u krugu koji ne samo što u socijalizmu nije gledao bauka nego je u njemu naslućivao spas od bijede i zaostalosti; ojađen tugom svoje potlačene i obezglavljene domovine i ponesen atmosferom protesta i nacionalnim otporom nove, mlade generacije, Cesarec se veoma rano podao toj svojoj velikoj ljubavi i ostao joj vjeran do kraja života.

Još nije bio navršio ni šesnaest godina kad mu je »Pobratim« objavio prve retke, a već godinu dana kasnije naći će put i do socijaldemokratske »Slobodne riječi« u kojoj će štampati pripovijest *Iz svijeta potlačenih*. Tako se dogodilo da je osamnaestogodišnji učesnik u dačkim štrajkovima i demonstracijama, potpomognut nešto starijim Lukom Jukićem, napisao i svoj prvi propagandno-publicistički tekst, brošuru *Dački pokret*, koju je objavio 1912. pod pseudonimom Budislav Mirković. On već tada govori o tlačenju i eksploataciji i poziva svoje drugove na borbu. I ta će ga aktivnost vrlo brzo povezati s najradikalnijim dijelom omladine i dovesti na optuženičku klupu zbog sudjelovanja u atentatu na komesara Cuvaja.

Suradujući s naprednom omladinom koja je bila razočarana mlakošću i kolebljivošću Koalicije, naročito poslije Supilove secesije, i ogorčena općim stanjem, a još više neotpornošću i neborbenošću opozicionih grupacija, Cesarec već tada skrovito misli na potpuno oslobođenje Hrvat-

ske, prihvaćajući dakako i antiklerikalizam i težnju za što čvršćim povezivanjem sa Srbima, i traži još temeljitija rješenja, pa se zato i priključuje radikalno-naprednim »valašima« koji će poslije svog oformljavanja (u Splitu, 1911) postati nucleus nacionalno-revolucionarnog omladinskog pokreta. Po svojim sklonostima i do tada izgrađenim koncepcijama nacionalno-oslobodilačkim i socijalno borbenim, on će se brzo uklopiti u taj pokret koji je u prvoj fazi »na nacionalni problem gledao i sa socijalnog stanovišta«, želeći djelovati u širokim narodnim masama između ostaloga i svojim »radikalnim i revolucionarnim antiklerikalizmom i antikapitalizmom«, kako je to 1912. formulirano u »Slobodnoj riječi« (*Omladina na raskršću*, br. 4. od 5. I).

Ali Cesarac je već tada svim svojim bićem okrenut literaturi. Evo kako ga se, u oktobru te iste godine, kad se već nalazio u zatvoru Sudbenog stola u Zagrebu, sjećao u »Riječkom novom listu« urednik »Vala« Vladimir Čerina: »Ibsen mu bijaše vječito na ustima. Sve njegove ideje, u bilo kom pitanju, bijahu revolucionarne. Ni danas ja ne pojmim odakle u onom malom tijelu onoliko bune i u onoj maloj njegovoj glavi sa svijetlom, dugačkom kestenjavom kosom, onoliko prevratnih misli. Nacionalisti smo bili utoliko, ukoliko su naše ideje imale da budu aplicirane na našu zemlju, inače smo obojica simpatizirali sa socijalizmom, samo nikako nijesmo trpili postepeno poburžoazivanje socijalne demokracije. Bili smo *valaši*.« (Citirano prema Vici Zaninoviću: *August Cesarac*, Zagreb, 1964, str. 32.) Ali se u to vrijeme dogodila i promjena. »Našao sam ga – piše Čerina – opet u Zagrebu nakon sedam mjeseci sa izmijenjenom fizionomijom. Lice bijaše smrknutije, a oči nekud uvaljenije, veće, mekše, suznije. U njegovom držanju bilo je nečeg odlučnog, i to u harmoniji sa duševnim raspoloženjem. Njegova izmijenjena fizionomija bijaše u skladu s njegovom izmijenjenom dušom. Bijaše sada – političar. Nije govorio o – Ibsenu; govoraše o – Čuvaju. Govoraše bez uvijanja frazeološkog: otvoreno i revolucionarno.« Eto tako se mladi Cesarac prema tom zapisu Vladimira Čerine kretao između Ibsena i Čuvaja, između literature i politike. Bila je 1912. On je već bio suradnik »Pobratima«, »Slobodne riječi« i »Vala«. No i kao literata već tada je stajao lijevo. Njegovu prozu *Iz svijeta potlačenih* redakcija bilježi kao prozu mladog i darovitog pisca u kojoj je prikazan domaći život, »bivstvovanje na dnu života«. Moglo bi se, dakle, govoriti o prvim impresijama iz Gorkoga i Černiševskoga, o kojemu je pokušavao pisati, i Andrejeva kojega više puta spominje, ali i Kropotkina i Bakunjinina. To potvrđuju i rukopisi iz onoga vremena koji su objavljeni poslije 1945. (*Suze neslobodnih ljudi*, *Hulja*, *Dvije starije* i dr.).

U svim se tim tekstovima više ili manje otkriva Cesarčev stav i njegova spremnost na akciju. I zaista, on će iz dačke »Vile« za kratko vrijeme doći do prvih konspiracija da bi kao saučesnik Luke Jukića uskoro dospio u Mitrovačku kaznionicu, čime je, kako je tih dana pisao Čerini, njegov život zaista promijenio smjer. Kolebajući se u jednom momentu između Čerine i »valaša« s jedne, a Jukića, Cvijića, Horvatina i ostalih s druge strane, Cesarac se najednom našao u centru zbivanja.

Događaji su ga na neki način poniželi i on ih je prihvatio s ponosom čovjeka koji vjeruje i koji je spreman na žrtvu. »Znam... da ću život uložiti u narodnu borbu«, zapisuje on u novembru 1912. odlučno i za čitav život. A time je, više ili manje, definirana i njegova literatura već u tom za razvoj budućeg pisca možda najznačajnijem periodu. Sasvim su i direktno angažirani ne samo stihovi iz toga vremena (*Moj sud, Pjesma djela i obećanja, Nama, Roktaj, Odziv*) nego i novela *Glupani*. Iz jednog pisma sestre Štefe saznajemo da se u zatvoru posebno interesirao za pjesme socijalnih pjesnika Mihovila Danka i Koste Abraševića i za prozu Nikole Vukojevića. Mada Dragan Bubić inače nije vjerodostojan svjedok, možemo mu vjerovati kad kaže da je Cesarec u zatvoru neprestano čitao i sav pletenjem stolica zaradeni novac trošio na knjige. Zguren na slamarici »nad raznim znanstvenim djelima«, on se makar i na taj način vraćao literaturi, ne napuštajući ni u jednom trenutku misao o borbi. Njegove tekstove iz tih dana karakterizira neposredna reakcija na događaje i svojevrsni bunt, čežnja za podzemnom još nepostojećom Croatom i za akcijom. Tako će čitavog života: pišući misli na revoluciju, a djelujući, stvarajući revoluciju, intimno biti okrenut prema literaturi. U Cesarečevim djelima nalazimo veoma mnogo autobiografskog materijala koji svjedoči da je predavanje jednoj bilo uvijek vezano sa stanovitim priklonom prema drugoj; i to je priklanjanje i otklanjanje i ponovo priklanjanje vidljivo iz čitavog njegova života i djela. Zato mi se i čini da je gotovo nemoguće ozbiljno prići Cesarečevu djelu bez saznanja o neprestanoj razapetosti između te dvije jednako velike i jednako tražne životne ljubavi koje je neprestano pokušavao stopiti u jednu, da bi već u sljedećem trenutku osjetio da je, iz ovih ili onih, objektivnih ili subjektivnih razloga, makar i prividna ravnoteža poremećena.

Nakon dvije godine tamnovanja Cesarec je koncem februara 1914. pošto se ozbiljno razbolio, uslovno pušten iz zatvora. I to kratko vrijeme do rata provest će na relaciji između Brestovca i »Malih novina« u kojima je bio korektor. Zatišje je samo prividno, kako to pokazuje *Careva kraljevina* i *Čuk u njenome duplju*. No uskoro će se naći u Kruševcu, u austrijskoj okupatorskoj uniformi, gdje će, kako se tuži sestra, biti i ordonans i sobar, i trhonoša i poštari, i pisar i tipkač, i manipulant i litograf, i kurir i befelschreiber, i prevodilac i ekspeditor, i biljeter u vojničkom kinu. Taj svoj boravak u Kruševcu, unutarnja previranja čovjeka koji shvaća situaciju ali joj se ničim ne može suprotstaviti, Cesarec će dati kasnije u nizu proznih tekstova. Kroz lik Ilije Korena on će otkriti i svoje lične preokupacije i stremljenja jednako u *Pravednikovoj dvojakoj mjeri*, u *Golgoti osmorice* kao i u prvoj izrazitoj prozi *Na posljednjim tračnicama*. Ali za našu dokumentaciju momentano su važniji rukopisi koji su nastali u ono vrijeme. Ne mislim na pripovijest *Duh utrobe* i roman *Bijeli lutalac* koji su još uvijek u rukopisu, nego na stihove koji su uglavnom datirani u tom razdoblju.

Iako je Husnija Čengić 1946. godine u »Srpskoj riječi« ustvrdio da je Cesarec u Kruševcu stupio u dodir s naprednom omladinom, iako je pjesma *Aviatika Ikara svih vjekova* posvećena »bratu po duši Đoki Miličeviću, Kruševac«, ipak će prije biti da se, okovan u teške okove rata i svjestan da ništa ne može učiniti, nije upuštao ni u kakve akcije. Prema tom zaključku upućuju nas i pjesme koje su nastale u to vrijeme. Krećući se negdje između Kranjčevića i Kamova, on je još u ljetu 1918. u *Vatrometu olujne igranke* pisao:

*Kao vilenjaci obijesni mi smo se na dnu bezdanom velebno praćaknuli,
kao mjesečari neprisebni mi smo se
na vrhove beskrajne popeli i zaigrali!
Što piljiš u mene tako prepasno, pratilice mojih ludih bludjenja?*

Ali nije riječ samo o kamovskoj intonaciji nego i o čitavoj doživljajnoj i izražajnoj strukturi ove uznemirene poeme. Između Biblije i Nazora (*Pasha bijelog nokturna*), dodirujući se s Krležom, Donadinijem i A. B. Šimićem i polazeći od svojevrsnog ekspresionizma, Cesarec se u džungli drukčijih zbivanja na neki način ipak našao sâm pred sobom. Tako je nastala poezija koja nam otkriva i neke druge Cesarčeve mogućnosti. Od *Zelenih stihova* i citiranog *Vatrometa olujne igranke* pa do *Lomače na zapisu* i *Borbe sa svojim* ja on pokušava izraziti ta svoja stanja i svoju zabrinutost nad sudbinom čovjeka. Ploveći između razuma i beznađa gleda nebo orujeno plamenom i sluša grohot dalekih požara i tutnjavu munja te čezne za prometejskom smjelošću, za izlazom iz teških mrklica u svijet u kojem više ne bi bilo ni lijevog ni desnog. Osjećajući krvavi besmisao »čovjekoloma« i »rsaka kosturnih«, zaogrnut u donadinijevsku harlekinsku mantiju i naboden na čiodu prkosa, on žudi za sveljudskim mirboženjem i blagostivošću nove objave ili se, razboljen ranama čovječanstva i međusobnim ugrizima pobješnjele braće, kranjčevićevski obraća Mojsiji pun strepnje za čovjeka. Ali bez iskustva jedne stvarnije pobune. U *Monologu s kuglom zemaljskom* koji je pisan od 13. do 18. VIII 1918. a objavljen u prvom broju »Plamena«, Cesarec još jednom pokušava da se probije kroz prašumu praiskonskih misterija prema crvenom praskozorju. Jer zemlja mu je ruglo i očaj lutanja, mačeha. Ali i mati. Barem u snu. Ona podnosi sve: ludnice i ratišta, crkve i tamnice i kasarne, ali i obećava sve. Obračajući se braći po patnji i po strahu nudi im smisao u letu, u batrganju i otporu. Mesija treba da se rodi najprije u nama. Zato ga i zaziva u ime slijepih i gluhih, i nijemih i bezrukih, i bolesnih i poraženih, i zaslužjenih po tamnicama, uredima i rovovima. Da se rodi »iz poretka alata znanosti« u radionici. »iz srca našeg i duše«. U *Lomači na zapisu* pisanoj tog istog ljeta u Kruševcu zapad se rumeni kao zastava pobune, a sunce je crven i krvav znak. Plamećci borbenog zanosa još se ne razgaraju do punog plamena. Ili čak u njegovim stihovima i gasnu:

*Ja sam ko kopljača slomljena i krnja,
moja je duša sve crnja i crnja,
zastava moga ja nije no otrcana prnja.*

Ali pobuna je i sama pjesma. Pobuna protiv toga i takvog stanja. I »mogila se mrtvih ratnika« prirodno uzdiže »ko tribina prevrata i bune«. A palucaju odnekle pritajene težnje »za svijetlim, zvjezdanim i nekim ljepšem doba«. I nastavlja se *Borba sa svojim ja*. Vuku se crni zbjegovi kroz noć, i zvekeću verige, i mrak je pritisnuo uspavanu varoš. Ili vise slijepi miševi uspomena iz vijuga velikoga mozga i zuje otrovni stršeni nemira, i čovjek se uzaludno rve sam sa sobom. I opet se obnavlja čežnja za zelenim oazama svijesti, za »časom velikog Izlaza«. U 1918. smo godini i kraj se već naslućuje. Ali glas je jednako mukao i pogled zaslijepljen od prepasnog viđenja. Ljubav pjeva sebi opijelo i žalopojke se pretvaraju u kletve. Gotovo sve to izrečeno je na isti raspjevano ekspresionistički način karakterističnom Cesarčevom frazom, a moglo bi se reći i leksikom, ali ipak čini zasebnu cjelinu u okviru njegova opusa. Istina, i ostale pjesme koje će 1919. ući u zbirku *Stihovi* donose uglavnom ista raspoloženja, a pisane su na isti način, ali one su samo nastavak nečega što je već oformljeno. Osim toga u njima ima i novih elemenata karakterističnih za razdoblje »Plamena«. Ali u tom je razdoblju nastala i simbolička *Crna mačka u buri*, u kojoj je simbolika potpuno u skladu s kruševačkim stanjima i raspoloženjima, samo je sve nekako čistije i sugestivnije:

*Bura, sablasna, hladna vije sa sjevera, s groblja, iz mrtvačnice
i liže od mjesecine i snijega bijelu ulicu,
kojom svake večeri crna visoka kola prevezu po koji žuti leš.*

Ponoć je i udarci sa zvonika slijecu kao crni gavranovi, a nema ni »buzdovana šestopernih« ni orijaške snage djela. I dašću sablasti ledenom stravom i ponovo odvoze leševe, a javlja se žena kao »crna saznaja u toploj ružičastoj sanji«. Ili cvate negdje bijeli jabučan cvijet i u čaški se njegovoj kao u kaležu ljulja zlatna ploča uštapa. I čovjek leži sâm »u spilji đavoljoj, bičevan trozubim bičem strasti«. I odjekuju u njemu talambasi vašarske vreve i lupa crkvenih zvona i plač invalidske proteze, i sve je orljava satanskog tanka i čegrt mitraljeza kao u *Demonima Prijelaza i Praznine*. I čežnja za zemljom nedodijom. I produbljuje se ponor »između vremena našeg i duše u nama«, između mogućnosti i htijenja da se prijeđe na drugu obalu, što bliže hramu u kojemu će »čovjek čovjeku biti bog«, ali još tinja skrivena vjera u »Prijelaz«, u tog istog čovjeka koji će možda ipak jednom nad našim lubanjama podići negdje među bunama i lomačama taj svoj skupo plaćeni i dugo snivani hram. Jer stvarnost je to: rvanje s demonima nemira i sveljudskog bola, i što nam drugo ostaje osim cjelova zemlji nedodiji i pozdrava onima koji će prijeći, onima koje ne povija vihorje sumnje nego ih nosi beskrajna vjera i želja: biti makar i prva prečka

na ljestvama što vode do zvijezda. Čežnja za velikim Izlazom je prije svega čežnja za velikim prijelomom u sebi, za vjerom, za velikim neponovljivim Rješenjem svega. Ali to je i čežnja za suncem, u noći koja je bila mnogostruko mračna i krvava, čežnja iz tamnice, iz puti koja je slaba. Eto tako smo stigli do kasnije tipično šimićevskog sukoba s tijelom:

*O, zašto ne mogu iz tijela svoga istrgnuti dušu svoju samotnu,
ko mladicu da je nakalemim na tijelo zdraviye,
te novim, ljepšim plodom da se oplodi?*

*O zašto je duša moja za tijelo vezana
i siše život svoj iz njegovih nerava
ko bezlisna zimska krošnja iz podzemnoga korijenja?*

*I zašto ne može da ga ostavi ko ptiče odraslo,
što ostavlja gnijezdo pretijesno i zagušljivo?
Moja je duša ptica ponoćna i samoj sebi guče smrt.
Moja je duša zatvorena u duplje starih podrtina.*

Moja duša po tami leti i samoj sebi guče smrt.

(Čas velikog Izlaza)

Zar treba reći da ova slabost tijela kod Cesarca, kao ni kod nekoliko godina mladeg A. B. Šimića, nije biblijska nego stvaran doživljaj: u nekim slojevima čak i istovetan? Pa ipak, za Šimića je to svojevrsno otrežnjenje a za Cesarca, čiji je početak sasvim drukčiji, trenutni bijeg. Jedino mogući i autentični oblik suprotstavljanja mračnoj i krvavoj austrijskoj kasarni. A onda je odjek topova s »Aurore« dopro do Kruševca i stvari su se iz temelja izmijenile. San o velikom Prvom maju sada će se ukazati na ivici zbilje, i Cesarec će istoga časa unutarnji pogled okrenuti prema »armijama bratskih boraca širom čitave zvjezdane kugle«, prema »smjelim veslačima« i iskusnim kormilarima, prema svoj ljudskoj braći širom zemlje. Za posljednji juriš i vječno mirenje i za bratimstvo. I tom će svom zanosu ostati vjeran do smrti.

Kako je Cesarec doživio pad Austro-Ugarske znamo iz dokumenata i sjećanja njegovih suradnika i znanaca, ali još više iz proze *Na posljednjim tračnicama* u kojoj su prikazana ne samo zbivanja nego i unutarnja stanja, kolebanja i prve odluke. U Zagrebu će Cesarca dočekati nova razočaranja i poniženja i konačno zatvor, onaj isti u kome je nekoliko godina ranije čamio zbog antiaustrijskog djelovanja. I tako će on, koji je kao »jedan od prvih udario trnokopom u trulu zgradu«, dočekati navještaj novoga jutra za rešetkama. Ali to je bio novi Cesarec koji je već čuo za Lenjinove teze, i koji će, razočaran događajima i ponesen revolucionarnim gibanjima 1919, odlučno krenuti putem revolucije i služiti joj u granicama svojih mogućnosti časno, do kraja.

Poslušajući od revolucionarnog jugoslavenstva prožetog demokratizmom i još maglovitim, pomalo anarhističkim socijalizmom, on će neposredno poslije oktobra 1917. stići do lenjinskih koncepcija i do Vukovarskog kongresa te započeti s aktivnim djelovanjem koje će se u punoj mjeri odraziti i u njegovom književnom djelu. To je vrijeme plodne suradnje u »Plamenu« (kojemu je s Miroslavom Krležom bio pokretač i urednik), u »Istini«, »Novoj istini« i »Svijetu«. Od utopijskog svehumanizma on će se tih godina potpuno okrenuti k proleterskoj revoluciji u kojoj će naći dugo traženi put velikog Izlaza i oslobođenja od nasilja, zaostalosti i drugih nakaznosti života. Upoznajući stvarnost versajске Jugoslavije i laž nasilnog karadorđevićevskog unitarizma, on će u socijalizmu naći i jedinu mogućnost rješenja nacionalnog pitanja. I tako će u toj nerazvijenoj, žandarskom cokolom pritisnutoj sredini disciplinirano i svjesno prihvatiti žrtvu. Već u *Mistifikaciji jedne etike* koju je objavio 1919. u prvom broju »Plamena«, određujući se i prema vlastitoj prošlosti, on će lažnoj vidovdanskoj ideologiji suprotstaviti novu kulturu koja će se razviti »ne na osnovu klasne države, militarističke, kapitalističke i birokratske«, nego na osnovu oslobođenog društva i života koji »bukt' novim revolucionarnim tendencijama«, da bi u članku *Dvije orijentacije* progovorio o »crnoj realnosti našoj: jugoslavenskoj građanskoj klasi«. Jer što zapravo znači to »spoljašnje političko oslobođenje iz austrijske tamnice, ako socijalno životarenje onemogućava unutarnje duševno oslobođenje?« I jedino bi »socijalna revolucija u Jugoslaviji mogla provesti katarzu našega naroda i sveg nemorala našeg političkog oslobođenja«.

O sveta borbo ljevice i desnice Dana današnjeg i Dana sudnjega, ja stojim sasvim na lijevo, sasvim na lijevo.

Jer samo grozan krik nad besmislom uskorava šapat novoga Smisla.

I tako redom, u člancima i polemikama (*Pobjeda duše, Te hominem laudamus, Annam na Balkanu, M. Gorki ili grof Bobrinski i zaplijenjeni Vidovdan slijepih miševa*) objavljenim u »Plamenu«, zatim u člancima u »Istini« i »Novoj istini« (*Parade i revolt, Bankrot socijal-simulantizma, Boljševizam i kultura* itd.), pa u beletrističkim radovima *Zvijer-planina, Veliki komtur pred tribunalom savjesti, Na posljednjim tračnicama*. I dalje, 1920, 1921. i 1922, sve do odlaska u SSSR. U »Novom svijetlu« i »Borbi« (*Čovjek svoje klase: Franjo Ljuština, Posljednja Alijina noć* itd.), u pripovijesti *Divlji kostanj*, u fragmentu romana *Izaci Velikog Maga* objavljenom u »Kritici«, i drugdje.

U ovom razdoblju Cesarec se naročito usrdno bori protiv iluzija o Eshaeziji koja je bila stvorena po volji i u interesu južnoslavenskih naroda, ali se, podvrgnuta beogradske čaršiji i pritisnuta karadorđevićevskom čizmom od samog postanka, preokrenula u svoju suprotnost. Boreći se protiv svih oblika nasilja i pljačke, i protiv lažnih kasno-romantičkih nacionalnih, vidovdansko-kosovskih i drugih mitova,

bori se za stvarno i ostvarljivo bratstvo među južnoslavenskim i posebno jugoslavenskim narodima, bratstvo zasnovano na punoj slobodi i ravnopravnosti svih naroda. Njegov emotivni, tako reći lirski, spontani ljudski protest sve će se više vezivati s organiziranim djelovanjem. On je spreman da ide do posljednje konzekvencije. Njegovo literarno djelovanje u ovom vremenu neprestano nosi pečat te riješenosti i, konačno, same prakse. Iako je osjećao »da tendencija jest nešto umjetno umiješano, stvar hladna i tuda koja je nastala spekulativnim razmišljanjem i silom spojena s razvodnjenim, izobličnim produktom stvarateljske fantazije...«, i da joj »nema mjesta u pravoj umjetnosti«, te da se »proleterska umjetnost ne razlikuje u tom pogledu od bilo koje umjetnosti« (*Bolševizam i kultura*, »Nova istina«, 1919), nje se Cesarec kao revolucionar nije, čini se, htio a ni mogao odreći. Ona će se jednako osjećati i u stihovima (*Pjesma Balkanu, Pjesma o kraljevskom sudbenom stolu i glazbi na Zrinjcu i o Rusiji*) koje u to vrijeme piše, u fantazijsko-lirskim, simboličkim prozama kao što su *Zvijer planina* i *Veliki komtur pred tribunalom savjesti*, u sasvim drukčije intoniranoj autobiografskoj pripovijesti *Na posljednjim tračnicama*, kao i u satiri o čovjeku koji je volio spremati vješala: *Divlji kostanj*, gdje je izražena još direktnije.

Pri koncu 1919, poslije zabrane »Plamena«, Cesarec se sklanja u Prag i taj svoj višemjesečni boravak daje u romanu *Bjegunci*. Roman se, kao i sve autobiografske proze, može smatrati u tom pogledu autentičnim. A u njemu je Ilija Koren prikazan kao čovjek koji, istina, razumije borbu i prihvaća je kao svoju, ali koji još uvijek traži i želi se »snaći i odlučiti, doći do potpune jasnoće o sebi, svome značenju, svojoj integralnoj dužnosti«. I ne samo o sebi nego i o svijetu i životu, »o svemu čudnom i tajnovitom u životu«, pa ga zato Višnjić – pola u šali pola u zbilji – i naziva mistikom. Ali on s druge strane i prihvaća Višnjićevu lekciju: »treba se boriti za to, da život bude takav (jasan i ravan, M. F.), a ne naricati i samo fantazirati«. Želi sačuvati pravo da smije »u najvećem naponu borbe sanjati o zatišju mudračevu u šumi«, a u isto je vrijeme svjestan da mu borba, odnosno da sam sebi usred borbe to ne može dopustiti. Ali kad Buljuz spominje herezu, Koren se pita u čemu je ta hereza i dodaje: »Možda u tome, što u kulturi ne mogu priznati disciplinu, koja je nužna u politici!« Cesarcu se to nije moglo omaknuti. On je znao smisao te dileme. No njegova je unutarnja obaveza bila dvostruka. I ta je dvostruka obaveza stalno prisutna i u ovom fino zasnovanom ali nedovoljno zatvorenom romanu o bjeguncima koji je prije svega roman o Bugi. Možda Cesarec stvarno nije uvijek osjećao onu specifičnu, iznijansiranu obojenost riječi, zato ih je pokatkad u istinskom uzbuđenju i gomilao, ali je pri tome značajnu ulogu odigralo i to još neprevladano osjećanje dvostruke obaveze. On je, naime, u svim svojim beletrističkim tekstovima pokušavao da govori autentičnim jezikom svojih likova: zbog i radi njih, jer je pisao u prvom redu za njih. I u tome je dobrim dijelom izvor njegove jezične odnosno stilske oporosti, koja, međutim, ipak sadrži poseban okus. Svoj

lični izraz on je svjesno podvrgavao cilju za koji se borio. No taj je njegov izraz ipak čujan i, moglo bi se reći, u najboljim stvarima intenzivno čujan. Ali Cesarec je u sebi nosio i mnogo veće mogućnosti. Zato je i ostao nedovršen. Jer ni revolucionar nije nikada uspio zaboraviti da je negdje unutra uvijek živ i prisutan i pisac. To ne znači da se jedno i drugo ne bi moglo pomiriti. Ali Cesarec to nije baš uvijek uspijevaao, što dokazuje više-manje njegov opus koji, usprkos tome, nije ni malen ni beznačajan i koji je, tako reći, iz svih aspekata vidljiv u našoj literaturi. Nedovršen nije ostao zato što bi Cesarcu nedostajalo talenta. Po talentu je on svakako bio više pisac nego revolucionar, ali zbog svog izuzetnog poštenja i humanosti revolucije se nije mogao ni htio odreći ni u jednom trenutku života. I tako je plovio između literature i revolucije dajući naslutiti da je na toj plovidbi mogao stići i mnogo dalje, no u isto vrijeme utješén saznanjem da je svoju ljudsku dužnost izvršio do kraja.

U jesen 1922. Cesarec putuje u SSSR gdje je ostao do proljeća 1923. A tu je negdje i njegovo jače skretanje k realizmu. Ali taj je preobražaj više plod vlastite revolucionarne aktivizacije nego moskovskih doživljaja, iako bi nam se pod utjecajem njegovog propagandno-publicističkog djelovanja moglo učiniti drukčije. Pregledamo li makar i površno njegovu suradnju u »Borbi«, »Savremeniku«, »Novoj Evropi« i Krležinoj »Književnoj republici« (*Prvi dan u Sovjetskoj Rusiji, Moskva s ulice, Značenje NEP-a, Ruski radnik, Električfikator-i-boljševici* itd.), ustanovit ćemo da je političar zaista stupio u prvi plan. Ali Cesarec ni ovdje nije zasukani agitator. On govori o svemu što je vidio, pa i o prosjačenju na moskovskim ulicama, o napuštenoj djeci i drugim oblicima bijede. U članku *Moskva s ulice* piše doslovno: »I starci i djeca, i žene, i slijepci, i hromi i sakati, odrpani i polugoli, čak i bosí, u najvećoj zimi obilaze ulicom, prilijepe se uz čovjeka na svakom koraku, kleče i metanišu udarajući glavom o zemlju. Vidio sam jednoga na prometnoj Iljinki, nedaleko crne burze, ležao je na ledu polugol, razgoljenih prsa, a bilo je podne. I dijete jedno uvečer prislonilo se na zid, boso i trese se od plača i studeni. I starca jednog, s apostolskom bradom, pred Novim teatrom, pognut i duše u klarinet, da čovjeku srce puca« (*»Borba«, 1923, br. 26*). Sve on to, dakako, shvaća i objašnjava i građanskom borbom i blokadom i intervencijom i sušom, ali ne prešućuje, pa zato i izlazi još jači, još određeniji («nisam nikada osjećao tako snažnu potrebu za stvaranjem lijevog fronta ne samo u Jugoslaviji već na cijelom svijetu«, *»Lef«, 1923.*¹ Njegov najveći doživljaj je prisustvovanje IV kongresu Komunističke internacionale na kojemu je govorio Lenjin. On će s posebnim zanosom pisati o tome u »Borbi« (*Lenjin na kongresu*) i kasnije u »Književnoj republici« (*Nekoliko neposrednih dojmova o Lenjinu*). Očito je, dakle, da je Cesarec u to vrijeme već imao sasvim određena i učvršćena gledanja na stvari i pojave, pa i na književnost. Njegov se priklon prema realizmu javlja organski. Ni u beletrističkim djelima koja je

¹ Citirano prema Vici Zaninoviću, *August Cesarec*, str. 94.

pisao poslije povratka iz SSSR ne nedostaje izrazite usmjerenosti, ali je on sada, naročito u romanu *Careva kraljevina* i u pripovijetki *Sudite me*, shvaća mnogo šire. Cesarec je, rekao bih, obavezu prema revoluciji u tom razdoblju savjesno izvršavao u drugim formama, pa se u književnosti očitao slobodnije. Pisao je, međutim, i dalje o problematici sovjetske revolucije i posebno o kulturno-prosvjetnim problemima SSSR (*Sovjetske škole i studenti*, *Teatar i ruska revolucija*, *Boljševizam i kultura*, *Umjetnost i ruski radnik* i dr.). Osim toga, on se sve smionije okreće domaćoj problematici pišući o nacionalnom pitanju, o ideologiji Hrvatske republikanske seljačke stranke, o Stjepanu Radiću i Svetozaru Pribićeviću. Njegova publicistika, naročito u razdoblju »Književne republike«, prerasta u književnu i političku esejistiku. Iz toga je vremena i esej *Dostojevski – Lenjin, dva pola ruskog antiimperializma*. A 1925. se ponovo pojavljuju stihovi, pjesme u prozi, pripovijetke i novele među kojima je i već spomenuta pripovijetka odnosno roman *Sudite me*. U toj se prozi Cesarec na poseban način približio Dostojevskome i po motivici i po izrazu, ali je uspio očuvati neobičnu cesarčevsku atmosferu u kojoj se kreću njegovi pomalo iskonstruirani likovi: glavni, dan u prvom licu, i Đon. U pozadini je poseban svijet periferijske sirotinje, prosjaka i bogomoljaca, prostitutki i ratnih bogataša, a sve je protkano pomalo bizarnom psihologijom danom kroz dijaloge glavnog lica sa Đonom i kroz unutarnje monologe. U ovoj neočekivanoj prozi ima i mnogo lirike, sna o nečim neuhvatljivom, čežnje za nečim što nije samo »biti opet dijete«, kao i ljudskog razumijevanja, ali ipak nema toliko Cesarca koliko ga ima u *Carevoj kraljevini*. U tom svom prvom romanu Cesarec je zaista autentično dao atmosferu crnožutih mitrovačkih kazamata. Jurišić, Mutavac i Rašula su baš onakvi kakvi su bili, tj. kakve je vidio Cesarec. Ali stvar nije prvenstveno u tome. *Careva kraljevina* je napisana u jednom dahu. I uza sve prividne naivnosti, a ponekad i nedostilžiranosti, ona je potpuno zatvorena i nema u njoj one podvojenosti koju je Cesarcu često nametala njegova dvostruka obaveza. Baš taj hrapavi i pomalo rogovatni stil daje posebnu boju toj prozi u kojoj se lako prepoznaje Cesarec. Zato je taj jedan dan u austrijskoj tamnici i ostvaren na tako uvjerljiv način. A pomiješanost političkih zatvorenika s pronevjeriteljima i ubicama omogućila je Cesarcu da dade ne samo potpun i istinit nego i sugestivan presjek kroz jedno društvo baš u trenutku njegova odumiranja. Likovi nisu prekražani prema mjerama budućnosti, njima je samo sudeno iz aspekta sutrašnjice: zato su umjetnički i psihološki autentični. Pravljeni od stvarne životne građe, oni nisu iznjevreni. Od žilavog i surovog Rašule koji se ni u zatvoru ne susteže od zločina, i grbavog Mutavca koji je, bespomoćan i jadan, upao u njegove mreže do poludjelog Petkovića i mladog zanesenog Jurišića koji je najednom otkrio da se tako više ne može, i ugledao crveno svjetlo: simbol izlaza i uskrsa – svi su oni čestice toga stvarnog svijeta koji nedostaje i o kojemu Cesarec govori posljednju istinu na opor ali umjetnički uobličen način.

Uopće uzevši, razdoblje do šestojanuarske diktature, pa i do drugog putovanja u SSSR, najplodnije je u Cesarčevu životu. Iako stalno progonjen i više puta zatvaran, živeći uglavnom u oskudici i neizvjesnosti, zaokupljen ilegalnim radom, koji, po svemu sudeći, nije izvršavao lako, on je uz romane *Čuk u njenome duplju*, *Zlatni mladić* i *Bjegunci* objavio čitav niz novela i pripovijedaka, među kojima su: *U katakombi*, *Atentator Mojsije*, *Kći crne ruke*, *Srce Žige Sporiša*, *Škrinjarkin dom vanbračne djece*, *Izraelov izlazak*, *Dorina velika čežnja*, *Tonkina jedina ljubav*, *Slučaj kolportera Ferića* i dr. U međuvremenu, 1928, poslije atentata u skupštini, došlo je do osnivanja tjednika »Zaštita čovjeka«, pa je publicistička aktivnost opet u prvom planu Cesarčeve djelatnosti. No neposrednije okretanje revolucionarnoj angažiranosti osjeća se i u *Zlatnom mladiću*. Cesarec je, kao što je poznato, u tom romanu dao čitavu panoramu seoskih gulikoža, kraljevskih oficira, vojnih liferanata i konfidenata. I uspio je da sve te likove – od staroga Smuđa koji, djelomično zbog vlastite gramzljivosti a djelomično zbog žene, od klarnetiste u zagrebačkom teatru postaje seoski krčmar, ali u sebi nosi neizvrljenu čežnju i ljudsku tragiku, i od seljaka Kralja koji nehotično otkriće zločina plaća glavom, preko bivšeg »feljbabe i župara« koji postaje policajac do propalog liferanta Joška i zlatnog Pankraca – oživi i pokrene. Gledani iz posebnog ugla, tako reći bez samilosti, u jednoj atmosferi koja je ipak ostvarena, svi su oni nekako izmišljeni, a u isto vrijeme i krvavo stvarni, psihološki iznijansirani ali ujedno i veoma približeni granici naivnog. No slika se Cesarcu učinila i suviše mračnom i tako je, poslije Smuđeve smrti u teatru, došlo do onog neočekivanog završetka s kapetanom Bratićem, demonstrantima i diskusijama u prvom izdanju romana. Istina, kapetan Bratić nije ni Višnjić ni Koren, pa čak ni Jurišić, a nedostaje mu i snage za bilo kakav pokret, ali jeduo okance u prostor ipak je odškrinuto. Jer ljudska je patnja iskorjenjiva, »bar u tom materijalnom vidu«, a »zemlja ipak tako široka, da bismo na njoj mogli imati jednakog prostora svi«. No literarna ravnoteža ipak nije uspostavljena, i zato kraj nema ni približnu suagu najboljih stranica ovog Cesarčevog romana. *Bjegunci* su izašli faktično 1934, iako pod naslovom nose 1933. Iz polemičkog članka »*Hrvatskoj straži*« objavljenog u 4. broju časopisa »Danas« vidi se, naime, da je »zbog besramne kampanje« protiv poduzeća »Minerva« izdanje zakasnilo za godinu dana. Ali roman je zasnovan i mnogo ranije, jer je odlomak *Mati i kći* objavljen u 3. broju »Književnika« 1928. godine, a *Izaci Velikog Maga* čak 1922. Ne bi se moglo reći da je šestojanuarska diktatura uspjela smanjiti Cesarčevu borbenost, on je već u prvoj fazi objavio *Tijelovo*, koje će kasnije izići kao *Brodolom obitelji Rožman*, i *Škrinjarkin dom vanbračne djece*, ali su se legende ipak počele pojavljivati baš u tom razdoblju (*U faraonovom gradu mrtvih*, 1930; zatim *San doktora Lupusa*, *Mojsije* itd., sve do *Doživljaja i smrti mudraca Kratesa* i *Faraonove gradnje*). No baš ta situacija koja ga je natjerala u simboliku izvučenu iz daleke prošlosti, omogućila mu je novi, čini mi se, čistiji i zatvoreniji, a svakako drugačiji izraz. Oslobo-

den unutarnje discipline što ga je neprestano upućivala na određenu vrstu govornog jezika koji nije uvijek mogao potpuno stopiti s vlastitim izražajnim sklonostima, Cesarec je pokazao ili bar dao naslutiti neke neostvarene mogućnosti, jer mu je prilika za posebno uživanje u stvarima, za stvaranje sasvim određene atmosfere po kojoj ga prepoznajemo (a što nije naučio od Dostojevskoga niti mu je nametnuto aktivnim učesćem u ilegalnom radu) ipak bila oduzeta. Od *Putu u novi život* preko *Čovjeka koji je prošao kroz svoj grob* posvećenog sjeni Fjodora M. Dostojevskoga Cesarec se vratio *Bjeguncima* o kojima smo već govorili. U tom romanu on još jednom pokušava da istinu o ljudima i stvarima izreče direktno, a onda, previše inzistirajući na tome, sâm sputava svoju stvaralačku fantaziju. Lik Buge, dobro zacrtan u početku, u diskusijama između Višnjića, Korena, Buljuza i ostalih pomalo blijedi, a očito je da te diskusije Cesarec forsira zbog istinoljubivosti i ljudske solidarnosti s revolucionarnom borbom. Ali ih ne uspijeva uvijek i umjetnički produbiti.

Simptomatičan je i za ovo razdoblje i za Cesarca pokušaj da kao marksista zauzme stav prema frejdizmu i individualnoj psihologiji koji su, naročito u određenom intelektualskom sloju, bili i kod nas uzeli maha. Ali on će te iste, 1932. godine objaviti i *Hobotnicu*, pa esej *Don Quijote iz Salamanke Miguel de Unamuno. Palača bijede* izaći će u slabo poznatom almanahu »Periferija« da bi odmah zatim bila prevedena na slovenski. I članci objavljeni u »Književniku« i »Savremenoj stvarnosti« obrađuju uglavnom već poznatu tematiku na jednako angažiran način. U to vrijeme pada i redakcija odnosno pripremanje za štampu Marxova *Kapitala* koji su Moša Pijade i Rodoljub Čolaković preveli za vrijeme robijanja u Srijemskoj Mitrovici. U *Slučaju kolportera Ferića* direktno izražena tendencija i opet je u prvom planu. Fašizam nastupa, i Cesarec u časopisu »Danas« već tada, 1934. godine, piše o *Hitlerizmu kod nas*.

Taj njegov rad prekinulo je 1934. drugo putovanje u SSSR gdje će ostati do 1937. godine. Poslije toga doći će Francuska, zatim Španija i opet Pariz. U zemlju će se vratiti tek u jesen 1938. gdje će ga dočekati ponovno hapšenje i zatvor. Dramu *Sin domovine* počeo je pisati u zatvoru, ali se publicističkom radu vratio već u Parizu, a i ranije u SSSR. *Današnja Rusija* izašla je 1937. a od početka 1938. počinje suradnja u »Novoj riječi«. Vuk Korneli sada postaje G. K. (Gustav Korneli) i piše o krizi pučke fronte, o francuskom otporu i borbi za mir, pa o drugim aktuelnim problemima Francuske, obuhvatajući dakako i kulturu: film, likovnu umjetnost i književnost. Te iste godine izlaze u Torontu u izdanju Hrvatske radničke tiskare i *Španjolski susreti*, a u Zagrebu u Hrvatskoj nakladi *Izraelov povratak i druge legende*, skupljene iz »Hrvatske revije« u kojoj je Cesarec surađivao u vrijeme šestojanuarske diktature, zatim iz »Književnika« i »Literature«. I knjiga *Novele*, štampana 1939. u nakladi Osvita, sadrži prozu koja je, kako kaže Cesarec, pisana i objavljivana »u teškim i tmurnim danima« od

1929. do 1933. Prema tome Cesarec je, osim drame *Sin domovine* koja je prikazana 21. VI 1940, poslije povratka objavio od novih stvari još samo kraću pripovijest *Pečat* (u »Izrazu«) u kojoj se i opet prikazuje jedan momenat iz života ilegalca i koja spada u najdirektnije angažiranu literaturu. Cesarec je osjetio da se s nastupom fašizma približuju sudbonosni događaji i da je došlo vrijeme kada sve snage treba usmjeriti na spasavanje svoga naroda i čitavog čovječanstva od fašističke pošasti, i on se tome prilagođavao koliko je mogao, dajući, između ostaloga, prednost publicističko-propagandnom radu. Tome je, dakako, pridonio i boravak u SSSR i Španiji. Suradnja u »Novoj riječi«, »Izrazu« i »Našim novinama« – bilo da iz određenog aspekta piše o Kvaterniku i Starčeviću, ili o Bismarcku i Rusiji, bilo da se vraća *Putu u Andaluziju* ili umjetnosti kao oružju – to u cijelosti potvrđuje. To konačno potvrđuju i brošure o SSSR objavljene 1940. u Hrvatskoj nakladi. (Romani *Bijeli lutalac*, *Krist i Juda*, pripovijetke, pjesme i ostali fragmenti koji su ostali u rukopisu pisani su ranije.) Cesarec se, otkako je počeo Hitlerov pohod na Evropu, osjeća formalno mobiliziranim i kao takav djeluje sve do momenta kada hrabro, ali ipak više-manje naivno, ovaj put zaista kao literata, pada u ruke fašističkoj policiji. Neuspjeli bijeg iz Kerestina i cedulje koje je bacao na putu prema stratištu potvrđuju da je na borbu mislio i u tim posljednjim trenucima života.

Sve nas te činjenice vode prema određenom zaključku. Ako izuzmemo prvu fazu u kojoj se Cesarec još tražio, ili čak ako je i ne izuzmemo, budući da nam i ona otkriva Cesarca kakav je bio, čitav njegov život i njegovo književno i revolucionarno djelovanje svjedoče o paralelnoj usmjerenosti i dvostrukosti unutarnjeg poziva i obaveze koje je, tako reći, neprekidno u sebi spajao, ali ga je surovost borbe uvijek iznova vraćala na početak. O tome nam jednako govore promašaji i najuspješnija ostvarenja, u prvom redu *Careva kraljevina* i veći dio *Zlatnog mladića*, kao i najbolje pripovijetke odnosno novele. Na to nas upozoravaju i legende u kojima se prisilno udaljavao od svakodnevne i neposredne angažiranosti, pa je postajao uglađeniji i »stiliziraniji«. Cesarec to očigledno dokazuje i nekim političkim spisima, među kojima se naročito ističe rasprava o Stjepanu Radiću, koja je nastala prije 27. marta 1925. godine, kada je Radić verbalno se odričući republikanstva krenuo u Beograd i tako prihvatio kapitulaciju pred velikosrpskom buržoazijom i monarhijom. Cesarec je na vanredno ozbiljan i uvjerljiv način uspio obuhvatiti ne samo sve važnije komponente toga jedinog poslijeratnog hrvatskog građanskog političara od formata nego i historijske i društvene uslovljenosti koje su ga takvim formirale i omogućile mu kurs kojim je u pojedinim presudnim trenucima plovio. Prikazavši objektivno progresivne i oslobodilačke, nacionalne i socijalne elemente Radićeve politike, Cesarec je analizirao i njegove slabosti, koje su ujedno bile slabosti ličnosti kao i programa i podloge na kojoj je izrastao i slojeva na koje se oslanjao. Zato je Cesarec i mogao onako vidovito predvidjeti Radićev daljnji put i pad. U tom je eseju Cesarec dao i lucidan kritički prosjek kroz našu prošlost od ilirskog preporoda naova-

mo i otvorio perspektivu za budućnost. Dovoljno širok i analitičan, i ne podliježući, za revolucionara kakav je bio Cesarec zamamnim parolama dana, on nam je i tu otkrio svoje mogućnosti. No pokazao je i nešto drugo: izražajnu zrelost i sigurnost. Objavljujući u »Književnoj republici« 1923. i 1924. fragmenat po fragmenat te rasprave, vjerojatno nije mislio da će tako brzo pisati nekrolog Radićevu republikanstvu, ali se uskoro i to dogodilo. Tako je uspio na uvjerljiv, čist i sugestivan način dati Radićevu već potpuno zaokruženu i dovršenu ličnost i hrvatske političke i kulturne prilike iz kojih je ona izrasla. Napominjem da je i taj tekst pisan u plodnim godinama »Književne republike« kada je pisan i roman o Carevoj kraljevini i, npr., izvanredno suptilni oprost s Alijom Alijagićem. I dok je »Plamen« za Cesarca značio prodor u novo nošen intenzivnom emotivnošću i revolucionarnim impulsom, »Književna republika« je značila potpunu zrelost i punu afirmaciju Cesarca i naše lijeve literature uopće, koja je baš zaslugom Krleže i Cesarca dobivala sve veće značenje u pokretu i kao literatura a ne samo kao sredstvo propagande. Cesarec je to osjećao. Ali nove životne teškoće, a još više novi borbeni zadaci odvlačili su ga na nove putove borbe i on se literaturi vraćao misleći na akciju u koju je unosio svega sebe pa i svoju literaturu, koja mu je ponekad kao revolucionaru bila u isto vrijeme i opterećenje. Ušavši u te njegove tokove možemo koješta lakše razumjeti u njegovu djelu, a posebno ono što je bilo svjesno žrtvovano i tako na drugi način ugrađeno u temelje naše budućnosti, pa prema tome i kulture. I više cijeniti ono što i po najstrožem kriteriju ostaje kao književno ostvarenje i nameće nam se prije svega umjetničkom egzistentnošću. Jer ono što je preživjelo prve decenije revolucije, preživjet će sasvim sigurno i sljedeće.

